

Ujvári Hedvig

Pest és Bécs után, Párizs előtt

Max Nordau Berlin-képe

Az orvos, esszéista, szépíró és újságíró Max Nordau (1849, Pest – 1923, Párizs) termékeny irodalmi munkássága, valamint kiterjedt cionista tevékenysége közismert. Nordau, aki egy pesti ortodox zsidó családban Simon Gabriel Südfeldként látta meg a napvilágot, sikereit már végleges letelepedésének színhelyén, Párizsban érte el 1880 után. Életének első harminc évéről mindeddig nem sokat tudtunk.¹ Igazán mozgalmas évei 1873-mal kezdődtek, mikor is kenyéradója, Falk Miksa, aki a hazai német vagy két nyelvű asszimiláns zsidó polgárság által olvasott és jelentős magyar olvasótáborral is rendelkező orgánumnak, a *Pester Lloyd*-nak volt a főszerkesztője, Nordaut küldte a császárvárosba, hogy tudósítson a világkiállításról. A 24 éves újságírónak annyira magas fizetést adott, hogy Nordau abból nemcsak megélt, hanem akkora összeget tudott megtakarítani, hogy a kiállítást követően kétéves európai tanulmányútra is futotta, miközben Pesten eltartotta megözvegyült édesanyját és hűgát is.

Utóbbival folytatott levelezéséből tudjuk, hogy Nordau irtózott Pesttől, „Provinzstadt”-nak, Falk lapját pedig „Provinzblatt”-nak nevezte, amelyre Bécsben soha nem fognak odafigyelni. 1873. november 7-én jelent meg az utolsó bécsi tárcája, a hónap közepén pedig már az álomország, „Traumland Deutschland” fele vette az útját, ahonnan minden előzetes útítér nélkül Európa bebarangolását tervezte. Úti élményeit a *Pester Lloyd*-ban, majd a lappal történt szakítás után 1876-tól a zömmel a kispolgárság által olvasott *Neues Pester Journal*-ban jelentette meg, s később könyv alakban is hozzáférhetővé tette *Vom Kreml zur Alhambra*² címmel. Berlini élményeit azonban nem vette fel ebbe a kétkötetes gyűjteménybe. A *Pester Lloyd*-ban viszont hat feuilletont (tárcalevelet) közölt ezekben a hónapokban, amelyek alapján jól körvonalazható Nordau Berlin-képe, s cáfolható az a tézis, miszerint Nordau élete folyamán többször is

komolyan foglalkozott a végleges berlini letelepedés gondolatával.

A továbbiakban Nordau Berlin-képeit kívánom bemutatni. Az egyik Nordau első tudományos alapokra helyezett életrajzírójának³ kor-dokumentumok alapján megrajzolt képe, elsődlegesen az irodalmi pezsgés nyújtotta 'vonzások' bemutatása, míg a másik a tárcalevelekből⁴ kiolvasható helyzetjelentés, amely alapján a 'választások' csak egy irányba mutathattak: Berlin Párizsra történő konvertálására.

REKONSTRUÁLT BERLIN-KÉP I.

Nordau kétnapnyi vonatkozás után Passaun és Nürnbergben keresztül 1873. november 17-én érkezett meg Darmstadtba. Innen egynapos kirándulásokat tett Frankfurtba, Wiesbadenbe, Mainzba, Bad Homburgba és Heidelbergbe, majd a bécsi *Neue Freie Presse* tudósítójaként megérkezett Berlinbe. A *Pester Lloyd* számára már nem akart írni, mivel egy berlini és/vagy bécsi lapnak dolgozni nemcsak nagyobb anyagi javadalmazással járt, hanem nagyobb presztízst is jelentett. És nem utolsósorban Pestet, a „Provinzstadt”-ot már végleg maga mögött akarta hagyni.

A Németországról szerzett első benyomások azonban kijózanítólag hatottak: „minden drágább, mint Pesten vagy Bécsben, az emberek hetente maximum csak kétszer esznek húst, a kenyér fekete, mint a föld, s a tehetősebbek vajás zsemleje is alig ér valamit”.⁵ Ebben a Sedan utáni Németországban töltött el négy hónapot, s ez lett leghosszabb berlini tartózkodása: eltekintve a háromhetes oroszországi úttól, 1873. december elejétől 1874. március végéig maradt a porosz fővárosban.

Berlinben leginkább a pezsgő irodalmi élet fogta meg Nordaut; már megérkezésének másnapján tudatos látogatásokat tett. Találkozott

Max Nordau

többek között Julius Rodenbergnél (1831–1914) Berthold Auerbachhal (1812–1882), korának legsikeresebb németországi zsidó írójával,⁶ aki származását soha nem rejtette véka alá. A Lipszében élő Gustav Freytag (1816–1895)⁷ és a Münchenben élő Paul Heyse (1830–1914) mellett Nordau számára Auerbach jelentette a kortárs német irodalom csúcspontját. És Nordau ezt az irodalmi Németországot kívánta megismerni. Auerbach esetében ez kifejezetten könnyedén ment, mivel meghívta Nordaut egy kötetlen, frakk nélküli estélyére. Ennek aztán folytatása lett: Nordau rendszeresen megfordult Auerbach házában, ahol megismerkedett a berlini irodalmi élet színe-javával. Húgának írt levelében azt panaszolta, hogy amikor Auerbach az életrajza felől érdeklődött, azt néhány szóban elintézte. „Ebben a környezetben nem büszkélkedhetek az eddigi tetteimmel és sikereimmel” – jegyezte meg. A fiatal újságíró csodálta Auerbach urbánus mivoltát, vendégszeretetét, allűröktől mentes természetességét s irodalmi hőseinek állhatatosságát. Nordau kifejezetten kereste az író társaságát, noha kezdetben unatkozott az összejöveteleken. Auerbach élete és munkássága Nordau számára példaértékű

egységet, a nem dekadens, a polgári művészlét példáját jelentette.⁸

Nordaut teljesen más kapcsolat fűzte Julius Rodenberghez (1831–1914), a *Salon für Literatur, Kunst und Gesellschaft* alapítójához és kiadójához.⁹ Nordau ezt az orgánumot az első helyre sorolta a német szépirodalmi havilapok között. Rodenberg kiterjedt kapcsolatrendszerénél fogva sokaknak bemutatta a fiatal magyar újságírókat, többek között művészetpártoló professzoroknak, ügyvédeknek, bankároknak, az irodalmárok közül pedig Friedrich Spielhagennek (1829–1911) és Paul Lindaunak (1839–1919)¹⁰. Ezen túlmenően szerette volna, ha Nordau útitársnak szegődik mellé, amikor Münchenben meglátogatta Heyset, Stuttgartban Freiligrathot és Karlsruheében Putlitz. Ám Nordau tartott az utazással járó kiadásoktól, így letett annak a lehetőségéről, hogy egy csapásra megismerje a német irodalmi élet kiválóságait. Amikor Rodenberg felkérte, hogy lapja számára írjon egy hosszabb tárcát a szentpétervári útjáról, ez bizonyult a legmagasabb elismerésnek, ami szakmailag Berlinben érte.

Rodenberg, Spielhagen és Lindau nem csupán azok az aktuális hírességek, akik a birodalmi fővárosban az irodalmi életet uralták, hanem egyben azokat az irodalmi műfajokat is képviselték, amelyekben Nordau kiteljesedett pályája során alkotott. Rodenberg főleg útirajzai révén vált híressé, mielőtt 1865-ben megírta négykötetes regényét *Die neuen Sündflut* címmel. A feuilleton-stílusban megírt, más országokról, emberekről, szokásokról szóló útirajzok a kor sikeres és kedvelt műfaját jelentették.¹¹ A német olvasók főleg Párizs iránt mutattak nagy érdeklődést. Heine és Börne nyomdokain Rodenberg is két kötet Párizs-tárcát írt.¹² Paul Lindau szintén mutatott affinitást a francia kultúra iránt, akárcsak Friedrich Spielhagen, akivel Nordau kifejezetten jó barátságba került, és akit később is többször felkeresett. Rodenbergben, Lindauban és Spielhagenben közös volt, hogy újságírói tevékenységük mellett íróként is aktívak voltak. Ez majd Nordau esetében is igaz lesz: legnagyobb könyvsikerei után sem fordított hátat az újságírásnak,¹³ sőt írói munkássága az összes irodalmi műnemre kiterjedt.

Az újságírói pálya azonban – akarva vagy akaratlanul – bizonyos életformát és „termelést” követelt. A berlini irodalmárokhöz hasonlóan Nordau sem a vidéki magányba menekült, ahol egy mecénás vagy egyéb támogatásnak kö-

szönhetően alkotott, hanem az ipar, a konkurencia, a divat, a közvélemény övezte nagyvárosi forgatagot választotta. A kezdetektől fogva a (szép)írói lét foglalkoztatta, de valójában az újságírásból (meg)élő nagyvárosi szerző maradt.

Hogy kezdetben mennyire nehezen boldogult a szegényes körülmények közül a metropolisba került Nordau a társadalmi és az irodalmi élet nagyjainak árnyékában, jól mutatják a hűgához írt levelei. „A vacsora után [szilveszter este] ittunk és beszélgettünk egy óráig. Egykor az ifjúság táncolni kezdett, és én nagyon szegyeültem, hogy nem tudok táncolni. Derekasan ki is nevettek és ugrattak ezért. Hogy ne kelljen nagyon szegyenkezniem, azt mondtam, hogy én csak csárdást táncolok!!”¹⁴ Néhány nappal később így folytatta: „Nem tudod, mit jelent a nevelés hiánya, és úgy felnőni, mint egy paraszt. A szobában a kályha mögött ülve ezt észre sem veszi az ember. Ha viszont csak egy lépést is tesz az ismeretlenbe, keservesen megérzi. Mit használ a műveltség (nevezetesen a könyvből szerzett tudás), a szív és az ész? A társadalom mindenekelőtt azt várja el, hogy az ember társasági ember legyen. Mindenki, akivel jelenleg érintkezem, játszik valamilyen hangszeren, tud énekelni, vagy legalább táncolni. Én semmit nem tudok mindebből. Mindegyik ember látta már fél Európát. Én eddig a Dohány utcán kívül semmi mást nem ismerek. Örülj, hogy mi nyugodtan ebetjük a kenyereinket, ahol mások ébeznek, és nekem legalább két évig a lehetőség nyitva áll kis részben bepotolni mindazt, amit fiatal éveimben (önhibámon kívül) elmulasztottam.”¹⁵

1874 januárjában Falk felkérte Nordaut, hogy a *Pester Lloyd*-ot tudósítsa Ferenc József császár február közepén esedékes szentpétervári útjáról. Nordau először halogatta a választ, mivel presztízssokok miatt szívesebben írt volna a *Neue Freie Presse* számára. Miután kiderült, hogy a bécsi lap nem szándékozik tudósítót küldeni, Nordau elfogadta a *Lloyd* felkérését. Három héttel volt távol Berlintől, de visszatérése után már más foglalkoztatta: Európa északi része volt az úti cél. Auerbachtól még kért egy ajánlólevelet Hans Christian Andersenhez Koppenhágába.

REKONSTRUÁLT BERLIN-KÉP II.

A berlini benyomásokat rögzítő tárcaleveletket olvasva alig hihető, hogy Nordau komolyan foglalkozott azzal a gondolattal, hogy Berlint vállassza végleges letelepedésének színhelyéül. Az utcákat járva nem tudott másra, mint háborúra és győzelemre gondolni: mindenütt kaszárnyákat, katonai épületeket látott, de önmagában már az egész város elrendezésétől, mértani pontossággal megszerkesztett alaprajzától, amely semmilyen egyenetlenséget nem tűrt, megborzongott. A lakóházak és az egymástól szinte megkülönböztethetetlen, egyéni elképzelések helyett sémák szerint rendezett utcák között Nordau azt látta, hogy ezek tervezésében csak a párhuzamos, a derékszög és a négyzet jelenhetett meg, és leginkább katonai díszfelvo-

Nordau egy tárcalevele a *Pester Lloyd*-ban 1873-ból

mulások ideális megrendezése lebeghetett a tervező szeme előtt. „A modern Berlin építésénél az architektúrába egy új elemet vezettek be: a gyakorlatozás szabályait: az utcákat a zászlóaljok, a tereket a négyesög mintájára tervezték, és abányszor a szemem végigfut a Friedrichs- és a Leipziger Straße végtelenségig szigorú rendben sorakozó házain, önkéntelenül az az érzésem, hogy egy »Vigyázz!« rendezte ezeket a házakat pedánsan egyenes vonalba, egy »Állj!« tartja őket merev frontállásukban, és egy »Indulj!« bozza őket ütemszerű mozgásba.”¹⁶ Nordau a militarizmus prioritását vélte felfedezni a házakban is: egyik ház úgy néz ki, mint a másik, „ugyanolyan a nadrágjuk, a fegyverzetük, a csákójuk”, és a kastélyok, valamint az igazán díszes épületek is csak abban különböznek az egyszerű építésű házaktól, mint a közkatonák a tisztaktól: „az egyenruhának ugyanaz a szabása, csak hímzéssel gazdagon díszített, és nemesebb anyagból készült”. A köztereken felállított szobrok és emlékművek is mind a nagy háborúkra és dicsőséges csatákra emlékeztettek.

Nordau néhány nappal később ismét küldött egy berlini tárcalevelet a *Pester Lloyd*-nak *Berliner Eindrücke* címmel.¹⁷ Ebben az írásban már árnyaltabban fogalmaz a régi és az új Berlinről. Előbbiben nincsenek jelen a szabályos utcák és az egymástól megkülönböztethetetlen házak; a látottak alapján a császárváros ezen része sokkal inkább emlékeztet arra az időszakra, amikor Berlin egy, a Spree mocsaraiban meghúzódó kis halászfalu volt nádasok és fűzfák között, melyet csak gáton és csónakkal lehetett megközelíteni. Berlinnek ez a része valójában lagúna, házai cölöpépítmények, és az utcák a víz diktálta irányt követik. Nordau ezt egy elhagyatott környéknek látta, ahol szűk utcák, alig észrevehető járdák, bűz, kosz, iszap, alvilági erkölcsök, rossz állapotban lévő, omladozó házak határozták meg a látványt. Szerinte ez a környék ihlette Gustav Freytag *Soll und Haben* című regényét is. Ezen a környéken maga a Spree is lepusztult oldalát mutatta. Színe, szaga finomítatlan petróleumra, kátrányra vagy valami ehhez hasonlóra emlékeztette Nordaut. Felszíne áporodottságról árulkodott, habja zsíros, illata télen a poshadt almáéhoz volt hasonlatos, „s el tudom képzelni, hogy milyen lehet, amikor a júliusi nap égeti a berlini dzsungelt”. Nordau nem akart hinni a szemének, amikor ezek ellenére hatyúkat pillantott meg a folyóban; „ezek bizonyára a berliniek romantikus álmódoszásainak a mártírjai”.

És amilyen a város a maga utcáival, tereivel

és házaival, olyan a lakossága is. Nordau Berlinben, az általános hadkötelezettség városában csak katonákat vélt látni: volt, jelenleg is aktív és a jövő fegyveres erőit. A katonai pályára való felkészülés már lényegében a születés pillanatában elkezdődött: „Nem tudom, mennyire igaz, amit a mítosz állít, hogy ugyanis Poroszországban a gyerekek a Pickelhelmmel¹⁸ születnek, de annak óránként szemtanúja vagyok, hogy az anyjuk kötényébe kapaszkodva éppen csak járni tudó vakarcok már tányérsapkát viselnek. A gyermek a katonai szolgálat után sóvárog, az ifjonc csak katonaként jut el a teljes emberi és állampolgári jelentőségéhez, és férfikorban a kaszárnyaévekre való visszaemlékezés az önbecsülés és a büszkeség kiapadhatatlan forrása.”¹⁹

A berliniek önérzetét csak fokozta az egyenruha és a kitüntetések viselése. Nordau szerint „a berliniek számára az életnek nincs semmi baja, ha nem hordhatnak egyenruhát”. Igaz ez a rend védelmezőire, a vasút dolgozóira, a hivatalnokokra, a postásra, a tűzoltóra, de az utcai világítás felelőseire vagy az utcaseprőkre is, sőt lehet, hogy a berliniek „különösen áhítatos emelkedettségükben az Úristent sem tudják másban, csak generáluniformisban elképzelni”. Tisztelettel viseltettek az utcán elhaladó altiszt iránt, és egy tábornok láttán minden polgár megemelte a kalapját. A kitüntetések viselése még fokozta a tiszteletadást.

A legmodernebb gyermekruházatnak is az uniform számított, a gyerekoszobák legkedveltebb játékszerei pedig az apróságok harci ösztöneit voltak hivatottak feléleszteni. Vasárnaponként az Unter den Linden tele volt „apró gyalogosokkal, piros huszárokkal, ulánusokkal és vadászokkal”, az egyenruhára nem ritkán kitüntetés is került, a gyermek oldalán akár kard is lóghatott, s a járókelők ezt nem is érezték feltűnőnek.

Nordau szerint „Berlin utcáit járva szinte képtelenség másra, mint háborúra és háborús dicsőségre gondolni. Lépésről lépésre nem lehet mással találkozni, mint vasból és kőből készült emlékművekkel, amelyek nagy háborúk és dicsőséges csaták kiemelkedő emléket idézik. Ez a számtalan szobor Berlinnek egy sajátos, nagyon jellegzetes arculatot ad. Berlin ma Németország fővárosa, és szívesen aposztrofálja magát »az új császárvárosnak«. Am az új rangra még semmi külső jegy nem utal. A »császári« építetron pazarlása állami feliratokban és magáncégekben minden, amit Berlin tett, hogy belenőjön a nagyobb és jelentőségtejtesebb formájába; minden fő dologban azonban ma még ugyanaz, ami korábban is volt: a porosz főváros, a csodálatosan jellegzetes tükröképe egy ál-

lamnak, amelynek alapelve az annexió, s amelynek életét elve az általános hadkötelezettség volt és jelenleg is az.”²⁰ Nordau azonban utalt arra is, hogy Berlin szobrai azt a látszatot sugallják, mintha Poroszország egyenlő lenne az össznémetiséggel. Azonban voltak más német államok is, s a porosz határokon kívül élő németek is tettek valamit a német név és nemzet dicsőségére, de „erről a berlininek nem kell tudnia. A Schiller-szobor az egyetlen engedmény, amely nem porosz érdem és porosz elismerés között fennáll; ezen az egy, a német költőfejedelem előtti tisztelgésen túl semmi más nem bizonyítja a német és porosz szellem és nemzeti élet azonosságát.”²¹

Nordau azt is kifogásolta, hogy valójában a porosz érdemek elismerése is csupán a kard és a 'Pickelhelm' viselésére terjedt ki, azon túl nehéz volt bármilyen monumentális méltatást találni. A szellemi élet kimagasló teljesítményeire esetleg Hegel egy mellszobra emlékeztetett valamelyik diáktanya előtt, s néhány neves berlini építész és szobrász kőbe vésett emléke a város különböző pontjain. „De megállj – a legjobbat ne hogy elfelejtsem megemlíteni. Nagy Frigyes szobrának hátsó keskeny oldalán, melyet mindkét oldalról hatalmasnak tűnő tábornokok vesznek körül, egy férfi mutatkozik egyszerű polgári öltözetben; egy elég jelentéktelen, vékonydorgájú férfi, és szánalmas kontrasztot alkot a jól megteremtett egyenruhás alakokhoz képest, akik tucatszámra népesítik be a szobor egyéb sarkait és oldalait; a keskeny, beesett mellkasán a felöltője ráncot vet, [...]; fejét hosszú, sovány arcával alázatosan lehorgaszítja, és homlokán semmi más nem látszik élni, mint az alázat. Ez az ember, akút a ló izzadságcseppjei alá állítottak, és látszólag csak abból a célból állították fel, hogy a polgárság paródiájaként szolgáljon a fényesen kiemelt militarizmussal szemben, ez az ember Immanuel Kant, a »kategorikus imperatívusz« tanítója [...]. Ez az ember az a filozófus, aki megteremtette azt az alapot, amelyből a porosz állam oly hatalmasan ki tudott nőni.”²²

A poroszok tudatában a dicsőséges múlt mellett megkülönböztetett helyet kaptak a jelenkor kiemelkedő hadvezérei is. Sedan után érthető, ha Bismarck tetteiről és személyiségéről Nordau egy teljes tárcalevélben számolt be.²³ A német nép nem viszolyg a nagy emberektől, „szívesen és visszafogottság nélkül csodál; nem azon fáradozik, hogy egy különleges embert a maga közelében tartson, hanem azon van, hogy azt az istenek és a bőségek közé emelje, amelyek már a szimpátia és a megtéltetés felett állnak, és csak imádatot kívánnak.” Bismarckra már évek óta félistenként, zseniként tekintett a német nép, határtalan csodálat vette

körül, képe nem hiányozhatott egyetlen hű hazafi házából sem. Nevét és tetteit ezerszer megverselték, zeneműveket ihletett, gyermekeket és hajókat neveztek el róla, régi csizmáit súlyos ezüstökben mérték, életének jeles évfordulóin a postás mázsaszám kézbesítette számára a versbe és prózába foglalt küldeményeket, elejtett szavait illusztrált díszkiadásban jelentették meg. A parlamenti képviselők soha nem látott tisztelettel és alázattal hajlongtak előtte a személyes találkozásokkor; a berlini fantáziadús köznyelv nem aggatott rá gúnynevet. Mindenesetre a berlinieknek csak kevés lehetőségük adódott Bismarck megbámulására, demonstratív kalaplengetésre, mivel a kancellár szinte alig járt színházba, és ha ki is mozdult, zárt kocsival közlekedett.

Nordau azonban nem elégedett meg ennyivel a Bismarck-kultusz kipellengérezésében: részletesen beszámolt arról, hogy a felfokozott tisztelet az államférfi környezetét is elérte, komornyikjától kezdve a kocsisán át egészen a kutyájáig. Ez utóbbi portréját sokra tartották a korabeli lapok: „A Bismarck-kultusz mindenre kiterjed, amit a nagy férfiú magáénak mondhat, vagy valahogy kapcsolódik hozzá. [...] a nyilvános tisztelet még Bismarck kutyájára is kiterjed! Komoly politikai lapok hosszú jegyzetekben foglalkoznak az állattal, alig túlzok, ha azt mondom, hogy szellemes kijelentéseket adnak a szájába – pardon, a pofájába [...]. Tényként mesélhetem el, hogy a »Gartenlaube«²⁴ előfizetői ismételtén kérték a kutya portréjának a közlését, valószínűleg mindjárt életrajz és jellemzés kíséretében.”

A korabeli német sajtó szintén nagy tisztelettel adózott a hadvezér iránt. A *Kladderadatsch*,²⁵ a korszak legcsípősebb hangú élclapja soha nem közölt ízléstelen tréfát Bismarck személyét illetően, 1866 után szinte már csak idealizált képet lehetett róla fellelni: nem karikírozták ki gyér hajviseletét, vonásai erőt sugároztak, az egyenruha atletikus felépítésű testet sejtetett, amely szinte emberfeletti módon emelkedett élők és holtak fölé, s a rajzoló mintha szinte a Herkuleshez való hasonlóságra utalt volna. És hogyan hatott mindez a kancellárra? Bismarck alapvetően emberkerülő volt, nem érdekelt a közhangulat, „vallása a saját akarat kultusza volt”, s talán ezzel magyarázhatók a példa nélküli sikerei. S talán „csak ennek az egoista kultusznak a követőjeként lehet úgy beleszólni a világtörténelembe, ahogy ezt Bismarck tette”.

BERLIN VERSUS PÁRIZS

Nordau először az európai körútja után 1876-ban, majd véglegesen 1880-ban telepedett le Párizsban. Hogy milyen érvek szóltak a Szajna-part mellett, csak hipotézisekkel szolgálhatunk. Mindenképpen pozitívumként említendő egy szabadúszó újságíró számára kínálkozó számtalan munkalehetőség, valamint egy orvos esetében a párizsi orvosi kar nemzetközi híre.²⁶

Számos zsidó (Kalisch, Rodenberg, Nordau stb.) majdnem kivétel nélkül megemlíti még a saját kisebbség előrehaladott emancipációját, valamint azt, hogy a párizsi társadalomban – származástól függetlenül – minden tehetséget irigylésre méltó tisztelet övezett. Közös vonásuk, hogy „mint a német zsidó értelmiség általában, a liberalizmus hívei és a tanult polgárok köze sorolhatók”.²⁷ 1750 óta a külföldi írók elsősorban a Róma–Párizs–London triászra fókuszáltak, „mivel csak ezek jelentenek igazi alternatívát a saját állapotokhoz képest, csak ők tűnnek mítoszképesnek, csak ők jelentenek kihívást valamiféle önpróbatételre”.²⁸ Azok számára kínálnak menedéket, akik „saját viszonyaik kicsinyessége, hivatásuk béklyói és szellemi izoláltságuk elől menekülnek”.²⁹ Ez a három város, kinőve a barokk fővárosok és nagyvárosok – Szentpétervár, Madrid, Nápoly, Velence, Bécs, Berlin, Drezda – típusából, „egy minőségileg új megjelenése formát” mutatott. Azonban egy imperialista világváros követelményeinek csak Párizs és London felelt meg. A német városok a mentalitástörténeti változással nem tudtak lépést tartani, ami markáns különbséghez vezetett „nyugati közösségi és német individuális kultúra, illetve nyugati metropolis és német provinciális szellem között”.³⁰ Noha a német írók mint „provincmenekültek” érkeztek a metropolisokba, műveltségük, kompetenciájuk, intellektusuk elvitathatatlan volt. Ezekre a hozott szellemi javakra sokan „mint az idegen földön való létjogosultságuk igazolására tekintenek”, sokak számára „valóságos védőpajzsként szolgál annak kiszámíthatatlanságával szemben”.³¹

JEGYZETEK

¹ Ezt az úrt kívánja pótolni Ujvári, Hedvig: *Kulturkritik aus der »Provinzstadt«. Max Nordaus Pester Publizistik*. Budapest: Argumentum, 2007. Nordau pesti éveire lásd még: Uő: Asszimiláció, nyelv és identitás problematikája a fiatal Max Nordaunál és Theodor Herzlnél. *Budapesti Negyed*, 2007 (megjelenés alatt).

² Nordau, Max: *Vom Kreml zur Alhambra. Kulturstudien*. 2 Bde.

Leipzig, 1879. 2. verb. und verm. Aufl. ebd. 1881. 3. verb. Aufl. ebd. 1889.

³ Schulte, Christoph: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, 1997. Berlinre vonatkozóan: 61–68. o. Ennek alapjául Nordau visszaemlékezései szolgálnak: Nordau, Anna und Max: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Autorisierte Übersetzung aus dem Französischen v. S. O. Fangor. Leipzig und Wien, 1928. 47–52. o.

⁴ Das Leichenbegräbnis der Königin Elisabeth. *Pester Lloyd* (továbbiakban: PL), 1873. december 12. 294. sz., melléklet; Berliner Eindrücke. PL 1874. február 11. 35. sz., melléklet; Berliner Eindrücke. PL 1874. február 17. 40. sz., melléklet; Vom Fürsten Bismarck. PL 1874. március 22. 69. sz. 3. o. és melléklet; Der deutsche Reichstag. PL 1874. március 25. 71. sz. 2–3. o.; Ein neuer Roman von Auerbach. PL 1874. március 29. 71. sz. 2–3. o.

⁵ A levélrészleteket Schultétól veszem át. A tanulmányban közölt összes fordítás tőlem – U. H. származik.

⁶ Eredetileg Moses Baruch Auerbacher. Az írói áttörést a *Schwarzwälder Dorfgeschichten* (4 kötet, 1843–1853) hozta meg számára; ettől kezdve szabadúszó íróként tevékenykedett, többek között Berlinben. Nordau a Berlinben töltött hónapok alatt a pesti olvasóknak Auerbach *Walfrid* (1874) című, önéletrajzi elemekben bővelkedő háromkötetes regényét mutatta be. Ez a mű szerinte „a német irodalom első nemzeti regénye”, és „a német nép regénye”. „Ezt a regényt meg kellett írni, különben a német írók egész mai generációját az impotencia vádjával kellene szembesíteni: minden fájdalomt és félelmet, amellyel az apák egy szülőföldért és egy nemzeti közösségért küzdöttek, az utókorok – mely ezekről a szenvedésekről nem fog tudni – egyszerűen és hűen és meghatóan kell ebben az egyszerűségben és hűségben ábrázolnia. És hogy éppen Auerbach volt az, aki a német irodalom ezen *köteltségét* teljesítette, bizonyára nem véletlen, mivel egy délnémetnek kellett lennie, aki az északnémet törzsekhez képest jóval keserűbben élte meg az egész kisállami kínlódasokat és a tarthatatlan ideoda ingadozásokat az osztrák és a porosz huzavonában; és egy olyan embernek kellett lennie, aki mint a »Dorfgeschichten« írója a német nép lelkiületét a maga őszinte érzésével és remek humorával, de a maga szertelenségével és érzékenységével ismeri és ábrázolni tudja.” Kiemelés az eredetiben.

⁷ Többek között. a *Die Grenzboten*, a nemzeti-liberális polgárság folyóiratának volt a szerkesztője. Nordau a *Pester Lloyd*-ban 1872-ben recenzálta a *Die Abnen* [Az ösök] című regényét. PL 1872. november 30. 278. sz. 3. o. Leghíresebb műve azonban a dickens mintá nyomain magán viselő *Soll und Haben* című regénye, amely a német kereskedőréteg felmagasztalását mutatja be: a német polgárság történelmi küldetése szolgál az új állam alapjául.

⁸ Ennek ellenpéldáit vonhatta fel Nordau az 1892/93-ban lekezdett *Entartung* [Elfajulás] című művében.

⁹ Író, újságíró, eredetileg szül. Levy. Párizsi, angliai, majd itáliai tartózkodása után 1862-ben Berlinben telepedett le, ahol kezdetben a *Deutsches Magazin* (1861–1863; névváltozásai: *Illustrierte Monatschrift*, majd: *Zur Unterhaltung und Belehrung. Ein illustriertes Familienbuch*) szerkesztőjeként tevékenykedett. Ismertté a *Der Salon für Literatur, Kunst und Gesellschaft* (1867–1890) első kiadójaként vált, s végül a nagy áttörést a *Deutsche Rundschau* (1874–1942) kiadása jelentette. Ez a folyóirat fórum kívánt lenni az újonnan létrejött birodalomban a különböző német kulturális törekvések számára, s egyben kirakatként is funkcionált a külföld felé. Lásd Obenaus, Sibylle: *Literarische und politische Zeitschriften 1848–1880*. Stuttgart, 1987 (= Sammlung Metzler, Bd. 229). Az utóbbi folyóirat legfrissebb számairól rendszeresen jelent meg lapszemle a *Pester Lloyd*-ban; elvéve magyar művek német nyelvű recepciója is tetten érhető a lapban.

¹⁰ Lindau ekkor a *Die Gegenwart* című irodalmi, művészeti és közéleti hetilap kiadója és szerkesztője volt. Mind Lindau, mind Spielhagen epikai és színpadi műveiről rendszeresen lehetett ismeretéseket olvasni a *Peter Lloyd*-ban; utóbbtól két regényt folytatásokban is közölt a lap (*Sturmflut*, 1876-ban, *Platt Land*, 1878-ban).

¹¹ A feuilleton (tárcalevél vagy -novella) témáját az élet minden területéről merítheti, amely az olvasók érdeklődésére számot tarthat. Kedveli a látszólag semmitmondó mindennapos jelenségeket. Célja nem csupán az olvasó szórakoztatása, hanem nevelése, kritizálása, felvilágosítása és megnyerése is. Leírhat felszínes benyomásokat, megfigyeléseket is. Hangneme játékos, szellemes, humoros-szatirikus, és kedveli az expresszív kifejezéseket. A tárcaíró igyekszik az olvasóval bizalmas kapcsolatot kiépíteni. Lásd Belke, Horst: *Gebrauchstexte*. In: *Uő: Literarische Gebrauchformen*. Düsseldorf 1973. (= Grundstudium Literaturwissenschaft. Hochschuldidaktische Arbeitsmaterialien, Bd. 9). 110–112. o. Almut Todorow ezt még azzal egészíti ki, hogy a tárcák témája a szószátyárkodó cikkektől fontos kulturális, művészi, tudományos feladatok közvetítéséig terjedhet. A tárca helyet adhat társadalmi változást bemutató írásoknak, foglalkozhat divattal, vagy éppen a hatalmat érintő kérdésekkel, beszámolhat tapasztalatokról, szólhat ideológiai vagy szociális kérdésekről is. Lásd Todorow, Almut: *Das Feuilleton der „Frankfurter Zeitung“ in der Weimarer Republik. Zur Grundlegung einer rhetorischen Medienforschung*. Tübingen 1996 (= Rhetorik-Forschungen, Bd. 8). Főleg 1–82. o.

¹² Néhány évvel később Nordau ugyanígy tett: Nordau, Max: *Aus dem wahren Milliardenlande. Pariser Studien und Bilder*. 2 Bde. Leipzig, 1878; *Uő: Paris unter der dritten Republik. Neue Bilder aus dem wahren Milliardenlande*. Leipzig, 1880; *Uő: Paris. Studien und Bilder aus dem wahren Milliardenlande*. 2 Bde. 2., verm. Auflage. Leipzig, 1881.

¹³ Többek között 35 éven át, az első világháború kitöréséig rendszeresen küldte írásait Berlinbe, a *Vossische Zeitung*-nak, s

Herzl közbenjárására a bécsi *Neue Freie Presse*-nek is huzamosabb ideig dolgozott. E tevékenységi körök alapos feldolgozása (is) azonban még vár magára.

¹⁴ Nordau levele Charlotte Südfeldhez, Berlin, 1874. január 2., ZZA A 119/ 15. Idézi Schulte: i. m. 65. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Berliner Eindrücke. *PL*, 1874. február 11.

¹⁷ Berliner Eindrücke. *PL*, 1874. február 17.

¹⁸ Heggyel díszített porosz sisak.

¹⁹ *PL* 1874. február 11.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

²² Uo.

²³ Vom Fürsten Bismarck. *PL* 1874. március 22.

²⁴ A korszak legsikeresebb családi lapja (alapítás: Lipcse, 1853); 1875-ben 382 000 előfizetője volt.

²⁵ Berlinben jelent meg 1848 óta. Az 1860-as években Bismarck politikája ellen volt, majd fokozatosan közelített a kormányzathoz. 1872-ben 50 000 példányban fogyott.

²⁶ A kedvező párizsi sajtóviszonyokra utal Kaiser, Gerhard R.: „Vulkan”, „Feerie”, „Lusthaus”. Zur deutschen Berichterstattung aus Paris zwischen 1848 und 1884. In: Wiedemann, Conrad (Hg.): *Rom–Paris–London. Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen*. Stuttgart, 1988 (= Germanistische-Symposien-Bände; Bd. 8). 479–511, itt 480. o.

²⁷ Uo. 481. o.

²⁸ Conrad Wiedemann: „Supplement seines Daseins”? Zu den kultur- und identitätsgeschichtlichen Voraussetzungen deutscher Schriftstellerreisen nach Rom–Paris–London seit Winckelmann. In: *Uő*: i. m. 1–20. o., itt 9. o.

²⁹ Uo. 10. o.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 14. o.

Munkácsy Márton: Tréfa a reggelihez (Berlin), 1933